

MÓSER ZOLTÁN

Boszorkányok, kövek, közmondások és népdalok között

„Szent György éjszakáján minden jámbor lélek dicséri az urat, hogy veszedelmektől őrizze – írja Oroszhegyi (Szabó) Jósza *Szatmár és vidéke* című, 1844-ben megjelent tanulmányában. Hogy ezek a veszedelmek mifélék, és mennyiféle boszorkányos praktikát kell kivédeni azon az éjszakán, azt hosszan lehetne sorolni. Itt most csak azokat az adatokat, vallomásokot veszem sorra, amelyekre Schram Ferenc három kötetének átnézése után akadtam, s amelyek több – nem várt – igazi meglepetéssel szolgáltak.

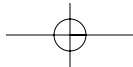
Én a boszorkányok esőkötését (*obserare pluvias*) keresve először Ipolyi Arnold *Magyar Mythológiáját* vettem elő, ahol a 433. oldalon az alábbi „felcímet” találtam: ESÖKÖTÉS. FELLEGKULCS. HARMATSZEDÉS. Most az ott található leírásból azt a részletet idézem, amely alaposan elgondolkodtatott:

„...az esőt halat Sz. György napján éccaka 11 óra tájban Mattyi parton hét eszten-dőre atták el a török országhra 1 akó pénzen az szegedi határt, jutott egyből másbul 200 fr. Aztat elköltötte. Feleségének minden akótul 8 poltura járt, 30 akótul, melyeket elmért a vendégségben, a fatens osztotta el. Borbálának 200 fr. Jutott”, (u. o.): „egy (bőrszatskóban, kitörölve) tökben ördögös practicaval *eső kötését* elvitte, és az *Tiszába vetette*, és mondotta Rózsa, ha oda nem veted, roszul fogsz jární. Écaka 10 óra tájban bele is vetette.” Egy más (u. o.): „*az esőnek megkötése* egj (bőrszatskóban, kitörölve) *tökben* vagjon, hordók alatt volt elrejtve, de nyilván az társai elvitték onnénd”. Ezen esőkötés eszközét is még a szegedi élénk boszorkányi népmonda máig említi, beszélvén (gy. 303): „hogy egykor, midőn a boszorkányokat a vizsgálat szerint fűrosztótték, egyik már a víz alá merült, mire a másik irigyen elárulá, kiáltván: vegyétek ki csak *a fellegkulcsot* a füléből, mindjárt nem fog leülni. *A fellegkulcsot* kihúzták, és a gyanús bár mint törekedett a víz alá merülni, semmikép sem tehette. Mihez a magyarázat áll, hogy ezen fellegkulccsal zárták volt el az esőt – a pörük fentebb mondják *obserare pluvias* (esőkötés) –, hogy eladhassák a törökországi boszorkányoknak.”

Valószínűleg nem az egyetlen vagyok, akinek a *fellegkulcsról* eszébe jut az az ajtó, amelyet egyik kalotaszegi keservesből ismertem meg Csoóri Sándornak köszönhetően. Ő sokszor és sűrűn idézte az alábbi sorokat, feltéve a kérést, amelyet én is felteszek újra: ki az a fellegajtó nyitogató?

*Én vagyok az, aki nem jó,
Fellegajtó nyitogató.
Nyitogatom a felleget,
Sírok alatta eleget.*

*Ifjúságom telik el,
azért a szívem basad el.
Ifjúság gyöngykoszorú,
ki elveszti, de szomorú.*

De kanásznótaként is ismeretes:

*Én vagyok a, én vagyok a kunságifi,
Nem parancsol nékem senki,
Sem a Jászság, sem a Kunság,
Sem a karcagi bíróság.*

*Én vagyok az, én vagyok az, aki nem jó:
Kocsmaajtó nyitogató;
Tele pohár hajtogató,
Barna kislány csalogató.*

Vagy: *Édesanya-szomorító.*

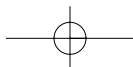
Ha ezen népdalunk szövegét nézem, akkor a fenti kérdés már nem is kérdés. De maradjunk az első változatnál, és az ottani kérdésnél: nyilván az nyitogathatja a felleget, akinél ott a rejtélyes fellegkulcs. Ez pedig az idézett szöveg gyanúja szerint a boszorkány lenne – lett volna. De nem is akármilyen boszorkány. Érdekes, amit jegyzetben hozzá fűzött a tudós püspök: „ezen különös felemlítése a törökországi boszorkányoknak többször előjő egy szegedi (1737) pörb. Vallja a vádlott, hogy öt t ö r ö k - a s s z o n y Buja (kitörölve Bula) rossz társasága csábitotta el.¹ Felsőbányai pörb. (1715) a vallatás valami gyanús orvosságokra nézve említi a vádlott mondását, hogy azok *tengeren jöttek által, török volt-e? görög volt-e? az hozta az sípot is az t e n g e r r ü l b o z t a, az adta neki*. A töredezett feljegyzésből a kifejezés értelme tisztán ki nem vehető.” De, fűzi hozzá Ipolyi, ezen adatok boszorkányságunknak a néphitben „talán keleti török elemekkel – az akkori érintkezéseknél fogva – elvegyültét tanúsítaná”.

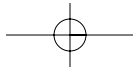
És máris egy újabb népdal, jól ismert gyermekjátékdal szólal meg bennem, amelyről tudjuk, számos keletről hozott elemet őriz, de amelyről nem hittem, hogy ilyen messzi vizekre (tengerekre!) vezet el.

*Gólya, gólya, gilice,
Mitől véres a lábod?
Török/Görög gyerek elvágta,
Magyar gyerek gyógyítja,
Sípbal, dobbal, nádi hegedűvel.*

* * *

*Gólya, gólya, gilice
Ki lányát vitted el?
„A tengeri bokrosét.”
Mivel vitted baza?
„Sípbal, dobbal, nádi hegedűvel.”
Mér' véres a te lábod?
„Azér' véres az én lábom,
Száras gáton átamentem
Kerekes erdön leszállottam,
Párna haját varrtam.
Két pénzen eladtam,
Százszor is megbántam.”*

Ki ne ismerné e két kis éneket? Valószínűleg már óvodában megtanulta mindenki, később esetleg Kodály gyermekkari műveként is találkozott vele: hallotta vagy énekelte. Kodály Zoltán Kiss Áronnak a *Magyar gyermekjáték-gyűjteményében* bukkant rá először. Szövege is, dallama is Nagyszalontáról való: Arany János is így ismerte. Mert Kiss Áronnál és az azóta megjelent gyűjteményekben több szöveges vagy énekelt változata is megtalálható, ezért most a fenti kettő mellé az összevetés kedvéért még néhányat kiválasztottunk.

Gólyabácsi, gólya'!
Hol voltál azóta?
A csengeri tóra.
Ki lányát vetted el?
A kis Kócsinéjét.
Mivel hoztad haza?
Síppal, dobbal, nyári hegedűvel,
Selyem keszkenővel.

Kömörő, Szatmár vm. (T)

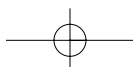
Gólya, gólya, gelicze,
Ki lányát vetted el?
A szolgabíróét.
Mivel vitted haza?
Síppal, dobbal, nádi hegedűvel.
Mért véres a te lábod?
Mért véres az én lábom?
Száraz gallyat átalléptem.
Diófára felrepültem.
Párnahajat varrtam,
Száz pénzen eladtam,
Százszor is megbántam.

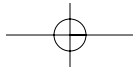
(Nagyvárad)

Felelgetős mondóka:

Gólya bácsi, gólya,
Hol voltál azóta?
A tengeri tóban.
Mért voltál a tóban?
Házasodni voltam.
Ki lányát vetted el?
A kis Kocsinéét.
Mivel hoztad haza?
Síppal, dobbal,
Nádi hegedűvel,
Selyem keszkenővel.

(Tornyos, Bács-Bodrog vm.)

És még néhány részlet egy mai bihari gyűjtésből:

*Gólya, gólya, gilicze,
Kivel jöttél baza?
Nádi hegedűvel,
Petrezselyemfűvel.*

(Érkörtvélyes)

*Gólya, gólya, gilicze,
Ki jányát vetted el?
A tengeri bokrosét.
Mivel vitted baza?
Sípbal, dobbal,
Nádi hegedűvel.*

(Nagyszalonta, Köröstárkány)

* * *

A népzene kutató Borsai Ilona, a magyar népi gyermekjátékok és dalok szakértője, a dallamokra is figyelve így foglalja röviden össze mindazt, amit a gólyáról szóló énekekről, mondókákról – vagy ahogy Arany János nevezte: köszöntőkről – tudnunk kell:

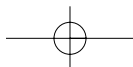
A téli elvándorlásból visszaérkező gólyákat igen sokféle mondókával szokták fogadni. Egyesekben az a hiedelem tükröződik, hogy ha a gólya megkerüli a házat, szerencsét hoz:

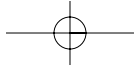
*Gólya, gólya, kerüld meg a házunkat,
Neked adom az arany kulcsomat!*

* * *

*Gólya, gólya gilice, kendervágó vadréce,
Látom lábad, piros cipellődet,
Addig nem adom oda öreganyád kulcsát, míg
vagy ezret nem kerülsz!*

És megint és újra ott a *kulcs (aranykulcs, öreganyád kulcsa)*, amelyre eddig én nem figyeltem föl. Nem tudom tételesen bizonyítani, de ez a motívum is olyan ősi emléket rejt (valaha volt szokást, hagyományt), amelyik sok más gyermekjátékdalunkkal, regös-énekeikkel együtt „homályosan az ősi pogányság fényességére” emlékeztet. De maradjunk továbbra is a boszorkánypöröknél és Szent György-napjánál, amely Luca mellett a másik boszorkányos nap. Ismét Ipolyi Arnoldot idézem: „A pürükbeni vallomások szerint ellenben úgy látszik, hogy ezen esőkötés már sajátlag amaz bizonyos időkbeni harmatszedésben állott, melyet a boszorkányok felszedve lepedőkkel, fazekakba gyűjték (I. al.), borszacsakóba kötötték, s akószámra adták el a törökországi boszorkányok-

nak; különösebb, hogy még a halat is erre a célra eladták. Ezen a föld harmatjának elszedése s bekötése lett volna már amaz vádakban kifejezett *föld zsírjának elvevése, elprédálása*, vagy hogy a harmat jelenti itt a föld zsírját, vagy annak elvétele a földnek termékenységére és zsírjának megfosztását.”

Arról, hogy a boszorkánynak tartott asszonyok a határban harmatot szedtek, és ezt a harmatot belefacsarták a korpába, amelyet megetettek a tehenekkel, arról boszorkányperekben sokszor olvashatunk. Ezekből idézek néhány részletet a korabeli feljegyzések helyesírását követve:

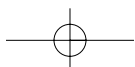
„Szuha János Vamossi lakos libertinus annorum circiter 36 Hiti utan vallya latta a fatens szemeivel hogj Toth Jánosne az Eöcsivel egj kis leanykaval Szt. Györgj napjan a fatens kertiben szedet a fűről harmatot ruhácskára abbul pedig csafarta csuporba...” (1709. Sajóvámos – Borsod vm.).²

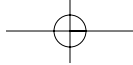
„Hallotta azon Toth Jánosnéra, amint hogy bizonyos is hogy Szent Györgj napján harmatot szedett, tiltva lévén pedig a faluban hogy senki Szt. Györgj nap előtt egy héttel s utánna is egy héttel vagy gyükeret ásni, vagy füvet szedni ki ne mennyen, s kezdettek töle miért szedi Sz. Györgj napjan a harmatot arra monddotta otvaros Gyermeknek hallotta hogy jo s azért szedi” (1709. Sajóvámos – Borsod vm.).³

„Kenyeres Eörsik Szuha Jánosne annorum circiter 36 Hiti utan vallya Latta a fatens a midőn Szt. Györgj napjan nap fel költig ugjan a fatens kertiben Toth Jánosne ugjan a fatens kertiben egj sanda leannyal harmatot szedetet, latta a kigjot is, mely egj darab harsfara volt tekergetve, mellyet az Eöreg Lenkeine rajta vitt Toth Jánosnera. Ez a te dolgod, monddotta Toth Jánosne, immar ha az en dolgomis, köszvényes Ember vagjok en, latta azt is egjüt lakvan a fatens Toth Jánosneval Lenkeikkel, hogj meg főzte Toth Jánosne a kigjot, s a markaban fogta mint a csuhat s ugj mosta a testet, s ugj dörgözte a kigjoval monddotta hogj szinte ugj borzollya a Csontya a Testet, latta azt is az el mult Szt. Györgj nap utan valo Nap a fatens udvarara a szomszegia haza mellől ki jöven egj nagj kigjo meg ölte egj Tot Asszony egj gyermekkel, s vetettek fel egj ol hajara, s oda ment Toth Jánosne kezében veven, egj uj mint egj itczes csuprot s egj darab tiszta ruhat, fog egj falat facskat le szurta az ol hajarul a kigjot, s teszi az uj Csuporban s be fedí a tiszta ruhaval, s kérdi a fatens ugjan hogj nem utalod arra mondja hiszen nem bant ez kerdi a fatens ugjan minek viszed s mondja Toth Jánosne Anak a rosz Istoknak ha valamit tehetek vele” (1709. Sajóvámos – Borsod vm.).⁴

„Nagy Istvánné vallotta, hogy hajdan az egyik asszonytól tanulta: „az mely lepedőn az Urával közli dolgát az Asszony, azon lepedőt Sz. György hajnalán az harmaton meg kölletik hurcolni, és azon harmatot ki facsarván, az belőle facsart lével pogácsát sütni, és azon pogácsát az Tehénnek adni igen vajas lészen tüle” (1745. Kosd – Nógrád vm.).⁵

Kecskeméti néphit szerint „Szent György napján virradóra a juhászok lepedőt vesznek, és kimennek a legelőre v. vetésekre, rájuk terítve a lepedőt magok után húzzák, szüntelen a szavakat mondván: *szedem, szedem mindennek felét*; miután a lepedő egészen nedves, belőle a harmatot egy arra elkészített új bögrébe kicsa-

varják, s az akol vagy istálló hídaljára, hol a teheneket vagy juhokat fejik, elássák. Ezt a babonás hittel teszik, hogy a juhoknak és teheneknek tejük lesz, s hogy azt a gonosz asszonyok el ne vegyék.”⁶

A néphit szerint a Szent György éjszakáján húzott harmatban van a föld zsírja, ereje: ezért húzzák meg más földjét lepedővel ilyenkor a bűbajos asszonyok, s kifacsart levéből csöppentenek a kovászba, hogy nagyra nőjön a kenyerek, pogácsák, s a tehenükkel meg is etetik e pogácsát, hogy jól hízzék, és sok tejet adjon. Maguk a lányok, asszonyok pedig megmosdanak a „szentgyörgyharmatban”, hogy szépek és egészségesek legyenek.

A harmat egyébként már az Ószövetségben az ég áldásának, tehát a termékenységnek jelképe és eszköze. Izsák áldásában (Genézis 1,27–28) olvassuk: adjon neked az Isten az ég harmatjából és a föld kövérjéből és sok gabonát és mustot. Ézsaiás próféta szerint (14,6) az Úr szava: Olyan leszek én, mint a harmat. Izrael majd virágozni fog, mint a lilium, és gyökere megfog, mint Libanon. A 133. zsoltárban Dávid király így énekel: *Íme mily jó és gyönyörűséges az atyafiaknak együtt lakniok. Mint fejen a kenet, mely lefoly a szakállra, Áron szakállára, mely lefoly rubája szélére. Mint a Hermon harmata, mily leszáll Sion hegyére. Mert odarendel az Úr áldást és életet mindörökké.*

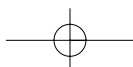
Az égből aláhulló tiszta harmat az ugyancsak égi eredetű tiszta méz pszichológiai rokona. A harmat ugyancsak az istenek ajándéka, *élet-, tisztaság- és erőjelkép.*⁷ A Szeged környéki katolikusok úgy tartották, hogy nagybőjtben csak azokat az eledeleket szabad elfogyasztani, amelyeket „a harmat nevelt”, vagyis amelyek növényi jellegűek és egyszersmind égi tisztaságúak is.⁸

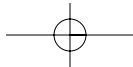
A harmat jelképiségének alakulásában a napkelte előtti hajnali időnek fontos szerepe van, hiszen a szent kezdethez való tartozás fokozza az életet, egészséget, termékenységet varázsló víz mágikus erejét. Az életet adó víz és a szent hajnali idő szimbolikus jelentéseinek összekapcsolódása hozza létre a harmat jelképéhez kapcsolódó szimbolikus jelentéseket.

A hajnali harmat mágikus erejébe vetett hit általános egész Európában. A néphit szerint a harmatban van a föld ereje, zsírja. Ezért a hajnali harmatban mosakodni, mezítláb szaladni stb. mindenekelőtt egészségvarázslás céljából tanácsos, különösen tavaszi jeles napok, például Szent György-nap hajnalán. A moldvai Szabófalvában Szent György-nap reggelén harmatban mosakodtak a csángó lányok, hogy szépek legyenek: „Nállunk régend, Szent György riggelén mentek, sz moszdtak meg, jóreggelt abban a vízharmatban, trifujba (lóhere). Sz mondták, ke (hogy) szépülsz meg! Sz bibircsók-tól isz őrizték a vének... Míg fel nem jó a Nap, sz pendelybe futtak ki, trappogtak a trifujba, hol vot trifuj.”⁹ A népnyelv a Szent György-nap táján esett esőt is többfelé „szentgyörgyharmatnak” nevezi, és a hiedelmek szerint az ekkor hullott eső jó termést ígér, tehát a harmat *termékenységjelkép* is.¹⁰

* * *

Ezzel egy újabb megállóhoz és népdalhoz érkeztünk, hisz ki az, aki ne ismerné az alábbi népdalunkat:

*Megkötöm lovamat szomorúfűzfához,
Lehajtom fejemet két első lábához.
Lehajtom fejemet a babám ölébe,
Hullajtom könnyeim rózsás kötényébe.*

*Gyere be, gyere be gyönyörű kis madár,
Csináltattam néked, aranyból kalitkát,
Aranyból kalitkát, gyémántból vályúját,
Gyémántból vályúját, ezüstből ajtóját.*

*Nem szoktam, nem szoktam kalitkába hálni,
Csak szoktam, csak szoktam zöld erdőbe járni,
Zöld erdőbe járni, fenyő magot enni,
Fenyő magot enni, gyöngyharमतot inni.*

A fenyőmagot, illetve a borókat valaha gyógyszerként használták. *Méliusz Péter* Herbáriumában (1578) ez olvasható erről:

De Iunipero

Iuniperus Gyalogfönnyűfa Weckluidterbaum
Görögül Arceuthos.

Fönnyűmag, olyan, mint egy-egy borsszem, a gyümölcse

Természeti

A gyalogfönnyűfa melegítő és igen szárazító, a magva pedig meleg természetű és kevésbé szorító.

Belső hasznai

Az fönnyűmagot idd meg borban főve, igen jó hurut ellen, tüdőnek, mellynek fájása ellen. Vizeletet indít, megszakadtaknak igen jó.
Ha sokat észel a fönnyűmagban, az gyomornak, főnek is árt.

Külső hasznai

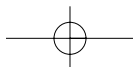
Az fönnyűnek az gumija a rernix, azaz amaz, kit az fönnyűtobozban árulnak, egy kis temjénnel, tyikmonyfejérral az okádást megállatja, hasat megállat.

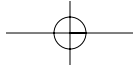
Az fönnyűvíz hasat, könyves szemet gyógyít.

Az fönnyűmag, törve tyikmonyfejérral, temjénnel, szemdagadást gyógyít.

Az fönnyűszurok, aki az tobozban, az tyikmonyfejérral együtt öszvetörve, a vak szemre kötve, az orrod vérét megállatja.¹¹

Egy mai fűszerkalauz pedig ezt írja a nevééről és hasznáról: „A növény népies neve: apró fenyő, borostyántüske, borsfenyő, borovicskafenyő, gyalogfenyő, közönséges boróka, töviskés fenyő.

A borókának – amellet, hogy finom zamatot, illatot ad az ételeknek – számos jó tulajdonsága van: szép dísznövény, de olyan fajtája is akad, amely jóízű gyümölcsöt terem. Szörpöt készítenek belőle, ám híressé a pálinkafélék tették.

Illóolajat, gyantát, cseranyagot, gumit, fehérjét, viaszt és pektint tartalmaz. Ősrégi idők óta használják fűszerként egész vagy őrölt állapotban. Főzelékek, saláták, savanyú káposzta, húsételek, marinírozott halételek, vadpástétomok fontos ízesítője. Kitűnő ízt ad a sertés- és vadsülteknek, s az igényesebb pácléből sem hiányozhat. A bogycsóból lekvárt is készíthetünk, melyből naponta egy-két kávéskanál serkenti az epe- és veseműködést.

A régi germán eposzokban a borókát mágikus erejű szerként emlegetik, amely a rossz varázslatok ellen véd. A házak alapköve alá borókaágakat tettek, nehogy a lakókat rontás érje. Egyik legszebb népdalunk is említi: „fenyőmagot enni (gyöngyharmatot inni)”.

Apor Péter ezt írta a *Metamorphosis Transsylvaniae* című művében, a vendégségről szóló részben: „ha valakit kínáltál volna rosóliással,¹² talán azt gondolta volna, hogy napfeljötté előtt harmatot szedtél, s avval kínálsz”.

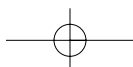
Íme egy adat, amely a gyöngyharmat ivásra utal. Ennek alapján is elmondható, hogy a szentgyöngyharmatot szedő boszorkánytól és a népdalunk gyöngyharmatot ivó madárkájától – amely nyilvánvalóan női jelkép – nincs is nagy távolság.

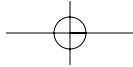
* * *

A fenti példák átnézése és végiggondolása alapján már-már azt hiszem, hogy ők, az írók, kuruzslók, varázslók asszonyok, boszorkányok voltak fő közvetítői, őrzői az ősi szokásoknak, amelyek – mint motívumok – a népdalainkban és gyermekjátékdalainkban maradtak fenn. Ettől olyan rejtélyesek, és ettől olyan különösek, akár csak az utolsó példánk, amelynek megértését szintén a boszorkánypörökben lelt egyetlen adatnak köszönhetem.

Ezen példánk egy lebontott, középkori templomunkba vezet, pontosan a magyarországi templom egyik pillérfőjéhez. Ezt Kelemen Lajos gondossága mentette meg az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak, a szakirodalomban Entz Géza ismertette 1943-ban, és a XIII. század közepére határozta meg faragásának idejét. Én László Gyula a *Varázslat egy középkori falusi templomban* című tanulmányában találkoztam a képpel és annak értelmezésével.¹³ Sajnos az ott közölt kép annyira homályos, hogy itt nem tudom a reprodukcióját bemutatni. Ezért a kedves Olvasó most kép helyett fogadja el a régészprofesszor rövid leírását és véleményét.

„A kőfaragó a pillér fejére meztelen nőszemélyt faragott, amint mélyen lehajolva bal karjára támaszkodik, s a nézők felé fordított hatalmas tomporát jobb kezével még szét is húzva mutogatja. Feje letörött, valószínűleg kiállhatott a fejezet tömbjéből. Háta mögé két hal közé fogott életfát faragott ki a szobrászmester, sejtetőleg az oltáriszentség képeként. A nő mozdulatához hasonló Árpád-kori kőfaragóemlékeink közt egyet sem találtunk ez ideig, s tőlünk nyugatra is ritkán akad párja.”

De azért egy analógiát megemlít László Gyula, amely csak mozdulatában hasonló: a magyarszentpáli asszony szégyentelen mozdulatát a freiburgi Münster egyik XIII. század végi vízköpőjén látja viszont.

Az említett pillérfő – amint az művészettörténeti meg gondolásból kiderült – minden bizonnyal a szentély diadalívének egyik pillérét koronázta. Az ábrázolt nő temporát nem az oltár, hanem a hívők felé fordította, s így helye csakis a bal oldali ívtorkolatnál lehetett. A vele egykorú díszítőszokásokat ismerve, elég valószínű az is, hogy durva faragását vékony és kifestett habarcsréteg borította. Színezett, sima teste még csak kirívóbbá tehetné arcátlan mozdulatát.

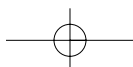
„Vessük fel a kérdést: hogyan tűrhette az egyház és a hívő nép, hogy a templom legszembe tünőbb helyére, a szentély diadalívére, az oltáriszentség közvetlen szomszédságába ilyen pokoli fintort, ilyen riasztó szemérmertlenséget faragjanak? Alapos a gyanúnk, hogy ez a kérdés ilyenképpen fel sem merülhetett a középkori gondolkodásban, s azt, amiben a mi, átszellemült templomi áhítathoz szokott voltunk ocsmányságot lát, akkoriban másként ítélték meg. Ha a középkori ember világgképét figyelő műveket olvassuk, sejtésünk bizonyossá válik: életszemléletük, erkölcsük és hiedelemviláguk merőben más volt, mint a miénk.” Ezt hangsúlyozza Bán Imre is *Az Isteni színjáték szerkezete* című Dante-tanulmányában is: mindenkit és mindent a „saját kora, társadalmi, eszmei és művészeti viszonyai között kell vizsgálni, és semmit se erőszakoljunk rá, ami a középkori tudat világában nem fordulhatott elő, de mindent bontsunk ki, ami benne volt”.¹⁴

Ugyanez érvényes a képes bibliára, a középkori templomok faragott köveire, amelyet ma olyan nehezen értünk. És ez különösen érvényes erre a pillérkőre is. Írásbeli analógiát keresve László Gyula a következőt idézi:

„Szerencsére a pillér faragványának megfejtésekor pontos, egykorú – sőt mintegy száz esztendővel korábbi – leírást használhattunk. Ez az adat szinte szó szerint eleveníti meg és magyarázza a magyarszentpáli asszony mozdulatát. 1165-ből való, amikor Mánuel seregei Zimonyt ostromolták, s II. Géza magyar védőserege már úgyszólván reménytelenül védte várát. Az ostrom leírásakor Kinnamosz bizánci krónikájában a következő részt olvashatjuk: „...akadt egy szerencsétlen nőszemély, kit dárdával felnyársaltak az ülepén. Elmondom, hogy miként esett ez meg vele. Mielőtt még (a bizánciak) a várat bevették volna, a falak ormára állva hamut szórt rájuk, s ruháját szemérmertlenül felhúzván, tekintetét rájuk vetette, a bizánci katonáknak megmutatva mindazt, amit egyébkor ruhája leplez. Énekelvén s magában mormolván igyekezett ezzel – a közhitnek megfelelően – a bizánciakat megigézni, és varázslatával a vár bevételeit meggátolni.

A faragvány és az egykorú babona ilyenfajta pontos egyezése, szegényes Árpád-kori hiedelemanyagunkban, szinte rendkívüli. Az ígérésnek ezt a módját sajátosan magyar pogány kori szokásnak vehetnők, s ebben megerősítene az a néhány szertartás is, amelyet az élő magyar néphitből jegyeztek fel kutatóink.”¹⁵

Amit ehhez hozzá tudok tenni, az számomra valóban meglepetés volt, mert valami hasonló rövid ismertetésre (vallomásra) akadtam egy 1758-as boszorkányperben, amely több mint félezer évvel később ugyanazt mondja. Arra kérdésre, hogy

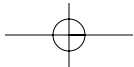
„hát ezeken kívül minemű babonázást követtél el, s hol?” ezt válaszolta a boszorkánysággal vádolt, vásárhelyi Oláh Mária Kozma Istvánné:

„A felhőket és essőketis meg tudjuk tartoztatni az Ördögnek az ő hatalmával, a midőn ezen dolgot el követtük, az Ördög velünk vagy, el viszen bennünket Istálóban vagy akolban, és ottan meg keni két ujjunkat; fel fogjuk mindennemű ruhánkat az Fejünkre mezitelen farral fordulván a Felhőknek átkot mondunk, a két meg kent ujjunkkal a felhőt fenyegetvén, ilyen átkot mondunk: Szakadjatok el Felhők, ne légyen esső Keresztyén Emberre, ne teremjen az Határban sem Buza, sem fű, hogy semmije ne légyen a Keresztényeknek.”¹⁶

Meglepő volt ez az analógia, amely mint minden egyéb más analógia nem bizonyít, csak elgondolkodtat. Mert ez és a László Gyula idézte szöveg alapján nyilvánvaló, hogy nem erotikus magyarázata van annak a magyarszentpáli ábrázolásnak, hanem – bármely különös – bajelhárító szerepe lehetett. A jót és a rosszat példázza a *biblia pauperum*nak megfelelően. Ezek nem tételeket, kinyilatkoztatásokat fogalmaznak meg, csak sejtéseket sugallnak. Amelyek a szimbólumok természetéből adódóan elsősorban az érzelmekhez szólnak. A magyarázatot, az értelmezést én teszem hozzá: én, a néző.

Több mint meglepő volt a temerini Csorba Béla tanulmánykötetének borítója: *Hol vette a király a várat?* cím alatt egy kancával közösülő férfi kőkorszakból való sziklarajza látható. A tanulmány viszont csupa izgalom, amelynek magyarázata számos kérést tesz fel nekünk, olvasónak, az eredetről. Hogy valamilyen mítoszi korba¹⁷ vesző emlékről van szó, arra bizonyosság a könyvben levő (és itt látható)

kép, csakhogy a mítosz az időt és a teret annyira kitágítja, hogy aki konkrét időt és pontos teret keres benne, mint a labirintusban, eltéved. Itt is két (illetve egy szibériai ábrázolás révén: három) helyszín van, az időtartam, amelyet átfog közel 5000 év!

E rövid bevezető után idézem Csorba Béla a HIEROSZ GAMOSZ – AVAGY HOL VETTE A KIRÁLY A VÁRÁT? (A lóval való szakrális közösülés szóbeli emlékeinek egy csoportjáról)¹⁸ című tanulmányának kezdő sorait és a felsorolt példák közül néhányat.

„A főcímben felvetett kérdésre vonatkozó legkorábbi írásos adatot Erdélyi Jánosnál találjuk 1851-ből. Ezt később Margalits Ede szó szerint is átvette 1896-ban megjelentetett szólásgyűjteményébe: *Hol vette a király a várat? (Hol szereztem, ahhoz semmi közöd, elég, hogy az enyém. Kitérő felelet tolakodó kérdésre.)*

Mintegy másfél évtizeddel később ugyanez a kérdés formájában megrögzült proverbium bekerült Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárába is. *Hol vette a király a várat? Ezt szokták felelni azok, kik játékban vagy pedig erőbatalommal szereztek valamit, midőn kérdezi tőlük valaki, hol vették?*

Ami azonnal szembetűnik, az nem más, mint hogy mindkét magyarázat valójában pragmatikai jellegű, megelégszik a szólás funkciójának leírásával, mit sem törődve a szemantikai síkkal. Miért éppen a király várvétele a viszonyítási alap? Első hallásra is érezhető, hogy az okfejtés hiányos, a proverbium mintha csonkán publikáltatott volna. Hogy valóban így van, azt mind a magam bácskai gyűjtései, mind pedig vajdasági terepi gyűjtőktől szerzett szóbeli információim megerősítik.

Itt bemutatunk néhány Csorba Béla gyűjtötte szólásmondást:

1. *Az okvetetlenkedő, „miért, miért” kérdésre szokták ezt mondani, hogy „leszereljük” a kérdezőt:*

- *Mé, mé? Hát mé van a kirájnak vára?*
- *Hát mé van?*
- *Mer megbaszta a szürke lovat.*

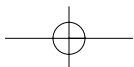
2. *Ha valamirű kérdezték, hogy honnan van, akkó aszontuk: Honnan vóna? Szürke lovat baszott érte öregapám.*

3. *Ha kérdezik valakitű, hogy hunnan vette azt a valamit, hunnan szörözte, akkó azt felelik rá:*

- *Hunnan vötte a kiráj a várat? Szürke lovat baszott érte.*

4. – *Ápa, mit baszunk, ha eladjuk a szürkét? – Ezt ojankor mondják, ha valaki elszegényedik.*

Az adatközlő szerint e székelykevei (Skorenovac) szólás, mely szerint a faluban közismert, a következő anekdotához kötődik: „Egy ember elvitte a szürkét a vá-

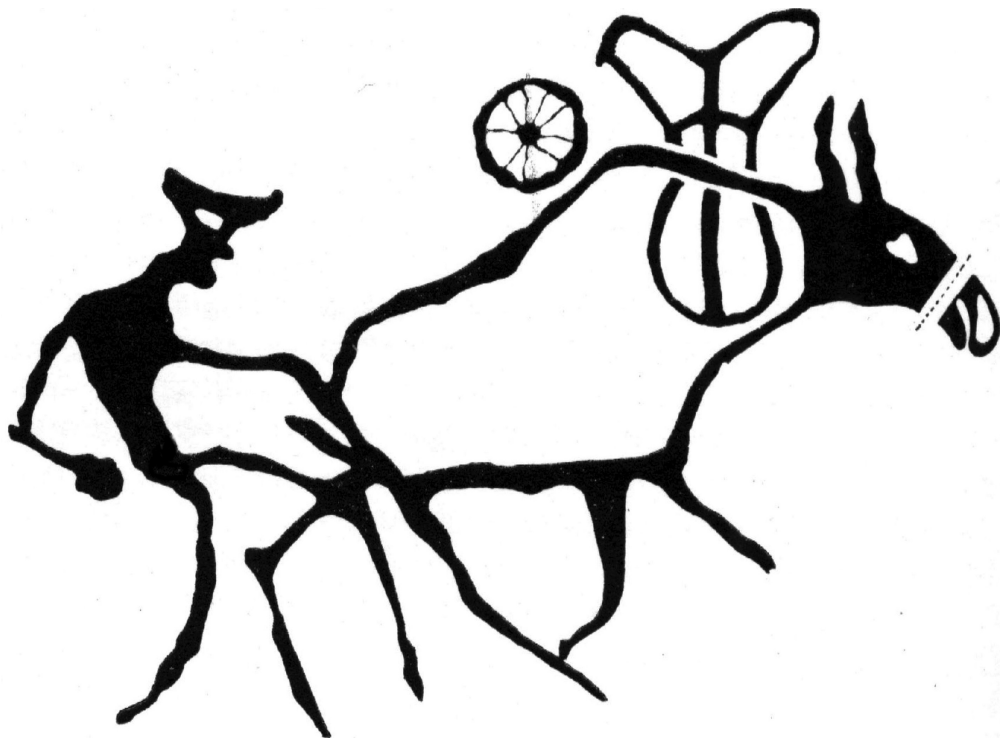

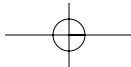
sárba, hogy eladja. Mikor mentek a vásárba, a fia elaludt, és mikor az apja mondta, hogy eladja a lovat, ezt mondta rá: – *Apa, mit baszik, ha eladja a szürkét? – Mer özvegyember vót.*

Még meg kell jegyeznünk, hogy Pénovátz Antal néprajzkutató szóbeli információja szerint a „hol vette a király a várat” típusú szólás Csantavéren és Szabadkán is ismeretes, Bogdán József egyházaskéri (Vrbica) plébános pedig a Bánátban – közelebről meg nem nevezett helyen – hallotta.

A továbbiakban a szerző áttekinti a lókultusz kialakulását a Kr. e. IV. évezredtől, vagyis a ló házasításának kezdetétől. Külön szól a szakrális közösülésről.

„A kancával végzett szakrális nász európai nyomai egészen a kőkori sziklarajzokig nyúlnak vissza, mint azt az észak-olaszországi Val Camonicában és a svédországi Vitlyckében (Bohusln) talált leletek bizonyítják. Broly-Johansen, az északi sziklarajzok kutatója a kérdést nagyvonalúan és »mitológiai« összefüggéseibe állítva elemzi, s az 1185-ben keletkezett Írország topográfiája szerzőjére, Giraldus Cambrensisre hivatkozva ismerteti az ulsteri királyválasztási rituálét. Geraldus Cambrensis Topographia Hibernicájára elsőként F. R. Schröder hívta fel a figyelmet, nevezetesen, hogy egy ulsteri törzsnél, a henelculinoknál az uralkodó fehér kancával közösül.”¹⁹ Eszerint „a leendő királynak, mielőtt a hatalmat átvehette, mindenki szeme láttára egy kancával kellett párosodnia, amelyet aztán levágtak, és megfőztek. A király a hús levében megfürdött, majd a jelenlevőkkel együtt evett a húsból, sőt a levesből is ivott.” Majd megállapítja, hogy a lóáldozat hasonló formája – az avamédha – Indiában is ismeretes volt.

Ez a kép, amely nem Csorba Béla könyvéből való, egy Tom menti (szibériai) sziklarajz másolata: egy jávortehenet ábrázol, fölötte a napkerékkel (a szarvasokat itt mindig napszimbólummal ábrázolják, jelezvén, hogy kozmikus állatról van szó) és a szarvast megtermékenyítő emberrel. „A későbbi korokban a dél-szibériai nomád népek a Nap-rénszarvas vonásaival rendszerint a lovat ruházták fel – olvasható a *Szibériai sziklarajzokat* bemutató könyvben. – A türk népek hőseposzában is megjelenik ez az égi ló, egyebek között az altaji Temir-Szanaa eposzban:

*Légy-szürke paripa
Ég tengerén vágat,
Fehér felbót hasít,
Csillagot lép a lába.²⁰*

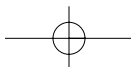
Itt fontos a ló szürke színe, de az is, hogy az állat egyértelműen kozmikus jelkép. Azért fontos itt a szürke szín, mert a tanulmányban szereplő példák legtöbbször fehér lóról szólnak, s a fehér ló egészen mást jelent, mint a szürke. Hisz a fehér ló színe szimbolikus erejű. Ha valahol szám, szín, alak (virág, állat) szerepel, akkor a fontossági sorrend ez, vagyis a szám után a szín szimbolikája következik.²¹ Itt merül fel az a nem elhanyagolandó kérdés, hogy a szürke ló lehet-e a fehér ló szinonimája az elnevezésekben? Ha csupán egy akármilyen színről volna szó, akkor talán – bár a szürke marhát nem nevezik sehol fehérnek –, de ha jelképesnek fogom fel a színt, akkor nem. (Igaz, hogy a szürke ló vénségére megfehéredik.)

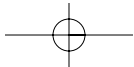
Czuczor-Fogarasi szótára (Pest, 1865) alapján felsorolom, hogy milyen lehet a ló színe: „fehér, deres, vasderes, szürke, almásszürke, seregélyszürke, egérszőrű, zsufa (zsupszínű), pej (világos pej, sötét pej, piros pej), sárga, fakó, piros, kese v. kesely, barna, fekete, hóka, tarka. A magyarnak legkedvencebb színei a *fakó, sárga, pej*, miért a népdalokban ezek fordulnak elé leggyakrabban.” De a szürkére is találtunk egy népdalpéldát:

*Fel-felülök szürke paripámra,
Bevágatok Kálló városába,
Betekintek rózsám kapujára,
S hull a könyvem a nyeregkápára.*

Szintén Czuczor Gergely írja, hogy a szürke és fehér lovat néha gúnyosan emlegeti a nép. Azt is ő írja: „különös, hogy a közmondások az asszonyt és lovat szeretik öszve hasonlítani”. Erre a fontos megjegyzésre felügyelve idézhetjük a jól ismert népies műdalunk két sorát is: *Az egri ménes mind szürke, / Az egri kislány mind büszke*. Miért szürke, miért büszke?

Ezt kiegészíti az a cigánydal, amelyet szintén a népdalgyűjtő bencés szerzetes, Czuczor Gergely jegyzett le: „Bár csak addig meg nem holtál volna, / Míg

egy szürke lovat nem loptál volna.” Vajon miért épp szürke lovat kell, kellett volna lopni? Ahogy a fenti példákban, itt sem lehet véletlen a szürke színű ló!

* * *

A megfelelések – és részben a bizonytalanságok – arányát még lehetne tovább bővíteni, elsősorban Csorba Béla adatai felhasználva, aki mesével egészíti ki a közmondást, amely, úgy tűnik, sokféle ismert volt, és nem erotikus cézzattal használták.

Bizonytalanságot mondtam, s nyilván a kedves Olvasó azt kérdi, hol a megoldás, a feloldás? Hogyan lehet összekötni 5000 évet és Temerint és Szibériát? Erre pontos választ talán soha nem adhatunk, vagy ha igen, az biztosan a szürke színű ló jelentésének a megfejtése révén lesz lehetséges. Addig marad a király és a vár, és ennek az egész kérdésnek az izgalmas felvezetése Csorba Béla könyvében.

J E G Y Z E T E K

- 1 Erről még in Bálint Sándor: *A szege di nép*. Második kiadás, Budapest, 1995, 143.
- 2 Schram Ferenc: *Magyarországi boszorkányperek, 1529–1768*. I, 148.
- 3 Schram Ferenc: i. m. I, 144.
- 4 Schram Ferenc: i. m. I, 150.
- 5 Schram Ferenc: i. m. I, 443.
- 6 Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia*. Pest, 1854, 433.
- 7 Tánczos Vilmos: *Folklórszimbólumok*. Kolozsvár, 2006, 263.
- 8 Lele József néprajzkutató szóbeli közlése.
- 9 Csoma Gergely: A moldvai csángómagyarok szerelmi varázslása. In S. Lackovits E. (szerk.): 1997. 181.
- 10 Bálint Sándor: *Ünnepi kalendárium*. Budapest, 1977, I, 309.
- 11 Mélius Péter: *Herbárium*. Bukarest, 1978, 138.
- 12 Rosólis, rozsólis = különféle fűszerekkel ízesített édes likör.
- 13 Megjelent: Kolozsvár, 1947. In László Gyula: *Régészeti tanulmányok*. Bp., 1977, 186–210.
- 14 Bán Imre: Az *Isteni színjáték* szerkezete. In Bán Imre: *Dante-tanulmányok*. A kötetet szerkesztette Kovács Sándor Iván. Sajtó alá rendezte, az utószót írta Király Erzsébet. Budapest, 1988, 134.
- 15 László Gyula: i. m. 194–195.
- 16 Schram Ferenc i. m. II. 343.
- 17 „A mítosz olyan történet, amelyet ott, ahol megszületett és élt, valóságként éltek meg, bármilyen valószínűtlen volt is. De hát miért éltek meg valóságként olyan történeteket, amelyek oly nyilvánvalóan valószínűtlenek voltak? Ez az az alapkérdés, amelyre választ kell találnunk.” In M. I. Szttyeblin–Kamenszkij: *A mítosz*. Budapest, 1985.
- 18 Csorba Béla: *Hol vette a király a várát?* Újvidék, 2006, 21–34.
- 19 R. Broly-Johansen: Északi sziklarajzok. Budapest, 1979, 60.
- 20 A. P. Okladnyikov – A. I. Martinov: *Szibériai sziklarajzok*. Budapest, 1983, 182–183.
- 21 Erről részletesen Móser Zoltán: *Jelek és ünnepek*. Budapest, 1994, 78–81.

